

Van schuilkerk tot modern geloofscentrum

Van schuilkerk tot modern geloofscentrum

Oud-katholieke kerken in Nederland

LIA SCHADE VAN WESTRUM

Hilversum
Verloren
2019

ISBN 9789087047788

© Lia Schade van Westrum
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Dit boek is voor een groot deel gebaseerd op twee boeken van Lia Schade van Westrum die eerder zijn verschenen bij Walburg Pers: *Oud-katholieke kerken. Drie eeuwen verborgen erfgoed van een eigenzinnige geloofsgemeenschap* (2010) en *Oud-katholiek erfgoed. Eigentijds geloofsleven verbonden met de historie* (2015).

Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Ten geleide	7
Enkele historische gegevens	9
1 De kerk van de H.H. Maria, Jacobus en Gertrudis te Utrecht	12
2 De kerk van de H.H. Jacobus en Augustinus te 's-Gravenhage	26
3 De kerk van de H. Nicolaüs te Krommenie	34
4 De kerk van de H. Maria Magdalena te Zaandam	44
5 De kerk van de H.H. Maria en Ursula te Delft	50
6 De kerk van de H. Johannes de Doper te Gouda	58
7 De kerk van de H.H. Barbara en Antonius te Culemborg	66
8 De kerk van de H. Maria-Maior te Dordrecht	74
9 De kerk van de H.H. Petrus en Paulus te Aalsmeer	80
10 De kerk van de H. Johannes de Doper te Schiedam	86
11 De kerk van de H.H. Michael en Johannes de Doper te Oudewater	92
12 De kerk van de H. Agnes te Egmond aan Zee	98
13 De kerk van de H. Vitus te Hilversum	104
14 De kerk van de H. Bartholomeüs te Schoonhoven	112
15 De kerk van de H.H. Gummarus en Pancratius te Enkhuizen	116
16 De kerk van de H.H. Petrus en Paulus te Rotterdam	122
17 De kerk van de H.H. Petrus en Paulus te Amsterdam	130
18 De kerk van de H. Georgius te Amersfoort	138
19 De kerk van de H.H. Anna en Maria te Haarlem	146
20 De kerk van de H.H. Fredericus en Odulfus te Leiden	156
21 De kerk van de H.H. Engelmundus en Adelbertus te IJmuiden	164
22 De kerk van de H. Nicolaas te Den Helder	174
23 De kerk van de H. Laurentius te Alkmaar	182
24 De kerk van de H. Willibrordus te Arnhem	190
25 De kerk van de H. Maria Magdalena te Eindhoven	198
26 De kerk van de H. Lebuïnus te Hengelo	206
27 De kerk van de H. Martinus te Groningen	221
28 De kerk van de H. Augustinus te Middelburg	220
29 De kerk van de H. Theresia te Nordstrand	228

Gebruiksvoorwerpen van edelmetaal	240
Nawoord	248
Adreslijst	249
Bronvermelding	251
Fotoverantwoording	254

Ten geleide

Het erfgoed van de Oud-Katholieke Kerk is haar geloof. Generaties gelovigen hebben daaraan bijgedragen. Telkens probeerde men de erfenis van vorige generaties te verbinden met de vragen van de eigen tijd. Het is de opdracht waar elke generatie gelovigen zich telkens opnieuw toe uitgenodigd weet.

De overgeërfde kunstschaten maken de verbondenheid met de vorige generaties concreet. Wie een oud-katholiek kerkgebouw binnengaat komt die vorige generaties tegen. Ook al hebben kerkgebouwen de nodige veranderingen ondergaan door de jaren heen, toch vindt men er de verbondenheid met de traditie terug in de kunstwerken die het gebouw ‘aankleden’. En als men bij vieren van de liturgie, die niet ‘traditioneel’ is in de conservatieve zin van het woord, historisch vaatwerk gebruikt dan ervaart men gelijk dat geloof inderdaad al biddend en vierend van generatie op generatie doorgegeven wordt. Geloof is als het leven zelf: mensen geven het aan elkaar door terwijl God er het geheim van is.

God als levensgeheim. Toen de katholieken in ons land naar de schuilkerken werden verbannen, heeft hen dat nog sterker bewust gemaakt dat God slechts te vinden is in de innerlijkheid van het hart van mensen. Daar waar mensen verlangen om gelukkig te zijn, dáár ervaren ze die diepe verbondenheid met de Bron van alle leven. Daar waar ze verlangen om oprecht lief te hebben, dáár komen ze open voor het mysterie van de Verrezenen. Daar waar ze bij tegenslag uitzien naar nét dat ietsje meer moed, daar komt God hen tegemoet met adem en levenskracht. Het gebeurt allemaal in de verborgenheid van onze innerlijkheid.

Om die innerlijkheid is het oud-katholieken altijd te doen geweest en om het cultiveren van die innerlijkheid als een persoonlijke ‘heilige ruimte’. De wijze waarop ze hun schuilkerken tot gebedshuizen maakten is daarvan een uiting. Want in de beste katholieke traditie is een kerk niet

zomaar een zaal waarin men samen kan komen. Een kerk is een uitgespaarde ruimte die ‘vacant’ is en blijft. Vrij van elke nutsbestemming, om een open plek in de samenleving te kunnen zijn. Wandelend in een donker bos, is het heerlijk om op een open plek te komen waar je je kan koesteren in het licht en de warmte van de zon. Zo kun je in een kerkgebouw koesteren in de aanwezigheid van God die alle woorden en gedachten te boven gaat.

Als woorden tekort schieten en gedachten ontoereikend zijn, dan is er de kunst. Daarom hoort kunst in een kerkgebouw: beelden en schilderijen, muziek en poëzie. Schoonheid roept verwondering en eerbied op en daarmee de basiservaring van het geloven. Schoonheid raakt je en zet je daarom op weg naar je innerlijkheid. Temeer omdat in die schoonheid andere gelovigen hun verbondenheid met het Mysterie van God hebben uitgedrukt. Meer nog dan de schoonheid zelf is het dat geloof waardoor je aangedaan wordt. Die ervaring creëert in het binnenste van een mens ook een open plek, waar men zich laven kan aan Gods geheimvolle aanwezigheid. Dat is ongetwijfeld de reden waarom oud-katholieken zoveel geïnvesteerd hebben in kerkelijke kunst en zich zo ijverig inzetten voor het behoud ervan. Het gaat niet om de kunst alleen, het gaat om het geloof.

Ook vandaag zijn vele mensen op zoek naar manieren om zich in hun innerlijkheid terug te kunnen trekken om daar Gods mysterie te kunnen ervaren. Het is onze overtuiging dat deze kunstschat nog steeds ‘spreekt’ en mensen langs wegen van verwondering en eerbied meenemen kan naar die open plek in het eigen hart waar God ons tot leven wekt.

† Dr. Joris A.O.L. Vercammen,
Aartsbisschop van Utrecht.

Enkele historische gegevens

De beeldenstorm, waardoor het jaar 1566 in ons land gekenmerkt wordt, was in feite het begin van een volksbeweging die zich jarenlang in de Nederlanden voortsleepte. De maatschappelijke en religieuze ontevredenheid, gevoed door het ontluikend calvinisme, culmineerde in de afkeer van heiligenverering en in priesterhaat. Op 10 augustus werd het klooster van Steenvoorde (nu in Noord-Frankrijk) geplunderd en vandaar breidde de agressiviteit zich in rap tempo over Vlaanderen uit. In kloosters, kerken, zelfs bisschoppelijke paleizen drongen de bendes binnen en roofden of beschadigden de vaak kostbare inventaris. Veel plaatsen met trotse kerkgebouwen als Antwerpen, Brugge en Gent moesten het ontgelden. Vervolgens ging de vernietigende golf naar de noordelijke Nederlanden, waar de kerken met meer of mindere gewelddadigheid ontluis-terd werden. Soms vond een niets ontziende verwoesting plaats, soms waren door verontruste en te goeder trouw zijnde gelovigen de kerkruimtes uit voorzorg leeggehaald en de kostbaarheden verstoep. Geleidelijk kregen de calvinisten in de noordelijke Nederlanden de macht in handen. Er ontstond een tweedeling tussen het zuiden, dat onder invloed bleef van de Spaanse heerschappij en het noorden, dat zich daaraan wist te onttrekken. Vlaamse protestanten, met medeneming van hun economisch en kunstzinnig potentieel, vluchtten massaal naar het noorden. De bevolking van bij voorbeeld Antwerpen halveerde van 80.000 naar 40.000 inwoners, voornamelijk ten gunste van Amsterdam.

Verwarrende tijden dus voor de kerkgangers. Het aantal protestantse gelovigen nam toe, maar toch waren er ook velen die het katholieke geloof trouw bleven. Voor dezen ontstond echter wel een dilemma: vasthouden aan het geloof waarmee ze opgevoed waren, maar daarmee het

stempel op zich gedrukt krijgen van heulen met de 'vijand', namelijk de Spanjaarden, of overgaan tot een nieuw geloof waar ze niets mee hadden, maar dan als een goed vaderlander gelden. Tenslotte mochten de katholieken hun geloof niet meer in het openbaar belijden. Ieder gewest, iedere stad bepaalde uiteindelijk zelf zijn regels, voornamelijk dus verboden, ten opzichte van zijn katholieke bewoners. Op veel plaatsen gold vanaf rond 1650 wel het betalen van een jaarlijkse schatting, opdat de magistraat oogluikend de geheime misvieringen zou toestaan. Bovendien werden overal de katholieken voor openbare functies uitgesloten.

Van de katholieke kerkstructuur was niet veel meer overgebleven. Onopvallend werd de mis gevierd op bij voorbeeld zolders van herenhuizen, op het platteland in een boerderij of schuur. Rome ging behoedzaam een poging doen de opbouw en reorganisatie van de geschokte kerk in een regio die nu als 'missiegebied' beschouwd werd, te stimuleren. De Delftse priester Sasbout Vosmeer werd in 1592 tot apostolisch vicaris benoemd met de opdracht de overgebleven gelovigen bijeen te houden. Zijn opvolgers handelden een eeuw lang in diezelfde geest. Echter ging dat niet met een voortdurende eensgezindheid onder de clerus gepaard. Er ontstonden tegenstellingen tussen de geestelijken die lid van een kloosterorde waren (de regulieren), die behalve aan de voorschriften van Rome gebonden waren aan de regels van hun orde. Daartegenover stonden de seculieren, die los van enige orde hun theologische studie hadden voltooid aan gerenommeerde universiteiten op kosten van vaak kapitaalcrachtige ouders. Zij gaven zich aan een onafhankelijke wijze van denken over. Gaandeweg ontstonden er controverses in de geloofsleer. Een kwestie die veel pennen in beweging bracht was de genadeleer van de kerkvader Augustinus (overleden in 430), zoals die gedoceerd werd door

*Illust. ac Rever. D. D. Cornelius
Natus Amstelredami circa Annum*

*Steenoven Archiepiscopus Ultrajectensis
1662. obiit Leida 3 Aprilis 1725.*

de Leuvense hoogleraar Jansenius. De genadeleer omvat de vraag: is de mens afhankelijk van de goddelijke genade voor het eeuwig heil, of kan hij die door een gepaste levenswijze zelf verdienen. Deze kwestie heeft ook de gemoederen der remonstranten en contra-remonstranten hoog doen oplaaien. Bij hen werd de strijd echter al in 1619 op de Dordtse Synode beslist; bij de katholieken kwam het smeulende conflict in 1640 tot een uitbarsting met de publicatie van Jansenius' boek *Augustinus*. Met nog tal van andere kwesties die door de regulieren en seculieren verschillend geïnterpreteerd en verschillend in de praktijk toegepast werden, was er een felle strijd ontstaan. Rome hield de controversie scherp in de gaten. Tenslotte werd in 1704 apostolisch vicaris Petrus Codde, beschuldigd van het aanhangen van de jansenistische leer, uit zijn functie ontheven. Zijn opvolger, Theodorus de Cock, werd door de seculieren niet geaccepteerd. Daarmee ontstond er voor laatstgenoemden een vacuum, een gebrek aan bisschoppelijke leiding. Die was in de eerste plaats nodig om priesters te wijden om het steeds nijpende tekort aan geestelijken aan te vullen. Er volgde een periode van tien jaar die gevuld was met onderhandelen met Rome en het bestuderen van de eigen kerkrechtelijke situatie. Ten slotte bleek er geen andere uitweg dan het verkiezen van een eigen leidsman: de

priester Cornelis Steenoven, die op 15 oktober 1724 door de Franse (jansenistische) bisschop Varlet tot aartsbisschop van Utrecht gewijd werd. Hiermee was het schisma met Rome een feit geworden.

De gelovigen rondom Steenoven gingen zich noemen: Rooms-Katholieken der Oud-Bisschoppelijke Cleresie, oftewel de oud-katholieken. Zij baseren zich op de leer van de ongedeelde kerk uit de eerste tien eeuwen; vooral op de geschriften van de kerkvaders en in het bijzonder op die van de heilige Augustinus. Een 'kerkvader' is een leraar van de

oude christelijke kerk. Daarmee is de toevoeging 'oud' verklaard in oud-katholieken.

Dit alles speelde zich af onder het toleranter geworden oog van de autoriteiten, die vaak niet onwelwillend tegenover de afgescheiden katholieken stonden. De reden is dat de Cleresie stond voor een onafhankelijk kerkbestuur van Rome, dat door de autoriteiten als een 'buitenlandse mogendheid' beschouwd werd. Toch heeft het tot de grondwet van 1798 in de Franse tijd (1795-1813) geduurd tot de vrijheid van godsdienst gewaarborgd werd.

1

De kerk van de H.H. Maria, Jacobus en Gertrudis te Utrecht

Met de benoeming in 695 van Willibrord tot bisschop met zetel in Utrecht is deze stad het geestelijk centrum van de Nederlanden ten noorden van de grote rivieren geworden en gebleven. In de loop der tijden werd een machtig religieus bolwerk gebouwd: de domkerk als centrum en daaromheen vier kerken als aan de uiteinden van een kruis. Vier van deze vijf gebouwen waren kapittelkerken – één hoorde toe aan een kloosterorde. Een kathedraalkapittel is een college van geestelijken die een taak hebben in de besturing van het bisdom; in alle andere kapittelkerken werden plechtige erediensten en processies gehouden. Verder

12

waren er nog vier parochiekerken voor de misviering en het zielenheil van de burgerij; deze stonden verspreid in de stad. Dit katholieke gezag, waarvan het dagelijks leven van de burger ongetwijfeld intens doordrongen was, werd met de reformatie danig verstoord. Vanaf 1566 werd er schade in de kerken aangebracht. De parochiële Buurkerk bij voorbeeld moest het ernstig ontgelden. De Mariakerk daarentegen, een kapittelkerk, bleef door het grote gezag van de kapittelheren vrijwel intact. Langer dan tien jaar was de situa-

tie onduidelijk, maar op den duur ging het stadsbestuur in gereformeerde handen over. Op 18 juni 1580 werd ten slotte het verbod op de katholieke religie onder klokgelui uitgevaardigd.

Er brak een eeuw aan van herstructurering van het religieuze leven. De machtige kerkgebouwen werden aangepast voor de hervormde eredienst en langzaam vulden de grote ruimten zich met belijders van het nieuwe geloof. Toch bleek het aanbod van de imposante kerkgebouwen te groot. Verschillende godshuizen werden in de loop der tijden overbodig en werden afgebroken of kregen een andere bestemming. Het middengedeelte van de Domkerk, dat in 1674 door een storm instortte, werd niet meer opgebouwd.

Degenen die vasthielden aan de oude, hun vertrouwde religie zetten de misvieringen voort op verborgen plaatsen. Daarbij zijn veel geestelijken onverschrokken leidsmannen geweest. In het begin waren de onderkomens talrijk, klein en eenvoudig. Een centrum van intens verborgen parochielevens was de Mariahoek, ook wel de Driehoek genaamd. Dit terrein hoorde tot het rechtsgebied van de invloedrijke Mariakerk. Daar kwam de parochie van St. Gertrudis bijeen, die uit de nu nog bestaande Geertkerk verdreven was. Dit kerkgebouw is door de eeuwen heen vervallen tot een ruïne. Uiteindelijk kwam het in 1954 in bezit van de remonstranten. Deskundige restauratie volgde en twee jaar later werd het godshuis, de bakermat van de katholieken van de Gertrudiskerk, het spirituele centrum van de Remonstrantse Gemeente.

Pieter Saenredam, schilder van stadsgezichten en kerkinterieurs, legde in 1662 de situatie op een schilderij vast. Dankzij hem hebben we een nauwkeurig beeld van de Mariakerk, omgeven door de rust van de Mariaplaats, met op de achtergrond de nog steeds bestaande torens van de Buurkerk en de Dom.

Uit het restauratierapport van Museum Boymans-Van Beuningen (1985) blijkt dat aan de rechterkant van het schilderij een strook is afgesneden, zodat het kerkgebouw niet in zijn volle omvang te zien is. De linkertoren is in 1576 verloren gegaan tijdens de beginnende opstand tegen de Spanjaarden. Het monumentale gebouw werd tussen 1813 en 1844 in drie fasen afgebroken. Op de vrijgekomen ruimte kwam het Instituut voor Kunsten en Wetenschappen; nu is er het Utrechts Conservatorium gevestigd.

Slechts de kloostergang met de 'pandhof' of binnentuin uit de 11e en 12e eeuw is bewaard gebleven, omdat dit terrein toentertijd eigendom was van de Oud-Katholieke Kerk. Deze binnentuin is de laatste overgebleven Romaanse pandhof in Nederland. Thans is hij een goed verzorgde kruidentuin en een rustpunt in het jachtige Utrechtse centrum.

Rond 1680 – een eeuw dus na het uitgevaardigde verbod – werd de houding van de autoriteiten ten opzichte van de katholieken toegelijker. Het verborgen huis in de Mariahoek, dat sinds ongeveer 1645 voor de misviëring gediend had en gebrekkig tot kerk was aangepast, werd nu uitgebreid door samen-trekking met een tweede pand. Met veel liefde en kunstzin is de ruimte vervolgens ingericht tot een waardig godshuis, waarin de gelovigen van de St. Geerteparochie gedurende meer dan twee en een halve eeuw bijeen gekomen zijn.

Om zoveel mogelijk kerkgan-gers te kunnen herbergen, die al-lemaal zicht op het altaar moesten hebben, werd het middengedeelte uit de vloeren van de verdiepingen verwijderd en was er behalve op de begane grond, ook veel plaats op de galerijen.

De afgezaagde steunbalken kregen een sierstuk, waarmee ze zich als met een zorgzaam gevouwen hand om de galerijrand klemmen. Toch waren later extra stangen noodzakelijk, temeer omdat de mu-ren door te weinig steun van bin-nenuit voorover gingen buigen.

Onder het dak werd een sierlijk tongewelf aangebracht met een rozettenpatroon.

Het altaarschilderij voorstellend Het Laatste Avondmaal, is in 1697 vervaardigd door de Antwerpenaar Godefridus Maes.